

הציונות והאימפריות

מערכת מדעית

גבריאל מוצקין (יו"ר)

דפנה הקר

חנן חבר

טל כוכבי

מנחם לורברבוים

דימיטרי שומסקי

יהודה שנהב

הציונות והאימפריות

עורך
יהודה שנהב

הוצאת מכון ון ליר / הוצאת הקיבוץ המאוחד

Zionism and Empires

Editor
Yehouda Shenhav

עורכת ראשית: טל כוכבי
אחראית תחום העריכה: רונית טפירו
עורכת לשון: אילנה דנון
מפיקה אחראית: יונה רצון

מסת"ב: 978-965-02-0734-2 ISBN

© תשע"ו, הוצאת מכון ון ליר / הוצאת הקיבוץ המאוחד
© 2015, by Van Leer Institute Press /
Hakibbutz Hameuchad Publishing House
דפוס "חדקל" בע"מ, תל אביב

תוכן העניינים

יהודה שנהב

מבוא 7

שער ראשון: שפה והיסטוריוגרפיה

רון כוזר

27 התחדשים "יישב", "יישוב" ו"מושבה" בראשית העברית המודרנית

יעקב ברנאי

59 אימפריות ולאומיות בהיסטוריוגרפיה היהודית

דימיטרי שומסקי

82 יהודה לייב פינסקר, אוטו/אמנציפציה, ואימפריה רב-לאומית

חנן קֶבר

החסידות והאימפריה הרוסית: פוליטיקה יהודית לפני הציונות

בסיפור החסידי 110

ענת לפידות-פירילה

137 בחפירות גליפולי: האינסטרומנטליזציה של הזיכרון ההיסטורי

שער שני: משילות, ניהול אוכלוסייה וכינון המוסדות הפוליטיים

אביגיל יעקבסון

פרקטיקות של נתינות ונאמנות לאימפריה: תנועת ההתעת'מנות

כמקרה בוחן 159

מחמוד יזבק

183 בצל האימפריה: תגובות פלסטיניות לתנועה הציונית 1882-1914

איתן בר־יוסף
עופר חלוצי לוחם: הצופיות העברית ומורשתו האימפריאלית
של באדן-פאול 212

חנה הרצוג
הרבנות הראשית: ממנגנון שליטה קולוניאלי למיסוד גבולות לאומיים,
אתניים ומגדריים 237

שער שלישי: דגמים נודדים של ידע

בני נוריאלי
חייבים להציל את הילדים: ארגון OSE ויהודי צפון אפריקה 269

סמדר שרון
יבוא ותרגום של מודל ההתיישבות הקולוניאלי האיטלקי לחבל לכיש 301

יהודה שנהב
בירוקרטיה וגזע: משפט אייכמן לנוכח ההקשר האימפריאלי 327

מפתח השמות והעניינים 367

רשימת המשתתפים 394

פרקטיקות של נתינות ונאמנות לאימפריה: תנועת ההתעת'מנות כמקרה בוחן

אביגיל יעקבסון

ב־7 בדצמבר 1914, כחודשיים לאחר הכרזת האימפריה העות'מאנית על ביטול הקפיטולציות – זכויות היתר לנתינים הזרים – בעקבות הצטרפותה למלחמת העולם הראשונה, פרסם דוד בן־גוריון מאמר נלהב בעיתון **האחדות**¹. במאמרו, "הכשרה אזרחית" כותרתו, התייחס בן־גוריון לפרוץ המלחמה, למשבר המתרגש על היישוב היהודי ולביטולן של הקפיטולציות, והסביר מדוע על בעלי הנתינות הזרה שביישוב היהודי בארץ לאמץ נתינות עות'מאנית ומה תהיה משמעותה של ההתאזרחות מבחינת חייהם בארץ. לדעתו, זרותם של היהודים היושבים בארץ ומחזיקים בנתינות זרה אינה מאפשרת להם להשתלב בארץ ובמרחב האימפריאלי, ויש לכך השלכות על מעמד היישוב היהודי בארץ, על השתתפותו (או אי־השתתפותו) במוסדות השלטון המרכזי ועל היחסים עם "עם הארץ", הערבים. בן־גוריון קרא אפוא להתאזרחותם של בני היישוב בעלי הנתינות הזרה, וכך כתב:

זרותנו בארץ – זה היה מעוות לא כלפי חוץ כי אם בעיקר וביחוד כלפי פנים. ידועים הם המכשולים והמפריעים השונים שהיו מונחים על דרך ההתאזרחות וקבלת הנתינות בימי שלטון משפטי הקפיטולציון [כך במקור] וזכויות הזרים והעיוכים מצד הקונסולים ופקידי הממשלה. סבות אלה לא נעלמו גם מעיני הממשלה, ולא היתה לה כל סבה לבוא אלינו בטרונאי על נתינותנו הזרה. מלבד זאת ידעה הממשלה היטב שגם בהשארם נתינים זרים, נאמנים ומסורים היהודים לארץ ולממלכה העות'מאנית וממלאים את חובתם למדינה. הזרות הזאת היא חטא שחטא היישוב לנפשו ולעתידו.

[...]

המשבר המדיני שהתחולל עכשיו חשף לעיני כל את נגעי היישוב והבליט את כל אי־הנורמליות של זרותנו. כשם שהיישוב לא ייבנה ע"י תיירים, כך לא יתקיים ע"י זרים. רק יישוב מעורה ואחוז בקרקע ובארץ בכל נימי חייו יוכל לעמוד בפני כל רוח שאינה מצויה מבלי להזדעזע ממקומו. גורל היישוב וגורל הארץ צריכים להיות דבוקים וקשורים זה בזה מבלי להפרד. [...] חלק גדול של יישובנו עומד לפני סכנת הגירוש או הגלות, והתקנה היחידה נגד זה היא התאזרחות. ברם – דבר זה צריך להדגיש בכל תוקף – תקנה זו מספיקה רק כלפי חוץ. בכדי לחדול מהיות זרים לארץ, לסביבה וחייה הציבוריים והמדיניים ולכל

1. **האחדות** היה העיתון של מפלגת פועלי ציון. הוא יצא לאור בירושלים משנת 1910 עד דצמבר 1914, שאז נסגר בפקודת השלטונות העות'מאניים. עם כותביו וחברי המערכת שלו נמנו דוד בן־גוריון, יצחק בן־צבי, רחל ינאית בן־צבי ויעקב זרובבל.

המתרחש בתוכה - אין קבלת הנתינות מספקת. ההתאזרחות תעמוד לנו כנגד הגירוש מתוך הארץ בתור אויבים, אך היא לא תצילנו מן הגירוש שגירשנו את עצמנו מכל המוסדות המדיניים של הארץ, מכל בתי הנבחרים וההנהגה העצמית [...] ההתאזרחות - זהו רק הצעד הראשון או יותר נכון התנאי הקודם בשביל הכשרתנו והתבצורתנו האזרחית והמדינית (בן-גוריון 1914, 1, 3-4).

את המאמר של בן-גוריון יש לקרוא על רקע האירועים שהתרחשו בארץ ישראל, ובייחוד האיום של השלטון העות'מאני לגרש את הנתינים הזרים מן הארץ עם פרוץ המלחמה. גירוש הנתינים הזרים מקרב בני היישוב היהודי היה סכנה ממשית להמשך היישוב היהודי ולעתידו בארץ, וממנו נבעה הבהילות הגדולה של הצורך לאמץ את הנתינות העות'מאנית ולהתאזרח. ואולם זו לא הייתה הפעם הראשונה ששאלת ההתאזרחות ואימוץ הנתינות המקומית עלתה על סדר היום. לאמתו של דבר, היא כבר נדונה בכל מיני הקשרים במשך כמה שנים עוד לפני פרוץ המלחמה, ובמיוחד בעקבות מהפכת הטורקים הצעירים ב-1908 והשינויים שהתחוללו בעקבותיה בפרובינציות של האימפריה. חשוב לציין בהקשר זה כי בראשיתה, מהפכת 1908 טמנה בחובה הבטחה (שלא מומשה בסופו של דבר) למודל אימפריאלי עות'מאני חדש, שיתופי ופולורליסטי יותר, ויצרה שיח רחב בנושא הנאמנות לאימפריה, חובות האזרחות ומשמעותן של התעוררות ותחייה לאומית של קבוצות שונות ברחבי האימפריה. גם העיסוק בנושאי ההתעת'מנות של יהודי ארץ ישראל התנהל בצלן של אותן הבטחות, אך הקריאה להתעת'מנות נשמעה עוד לפני מהפכת 1908 ונמשכה גם לאחר האכזבה מהמדיניות הריכוזית שאימצה האימפריה.

באמצעות התמקדות בתנועת ההתעת'מנות, אשר נולדה ממצוקה ומצורך דחוף לשמר את היישוב היהודי בארץ, אני מבקשת במאמר זה לרונן בשאלת הנתינות והנאמנות לאימפריה העות'מאנית כפי שבאה לידי ביטוי בשנים שקדמו למלחמה ובשנים הראשונות לה. שאלת ההתעת'מנות כהוכחה לנאמנות לאימפריה עלתה כאמור עוד לפני המלחמה, עם קריאתו המוקדמת של אליעזר בן-יהודה: "יהודים, היו עותומנים!" (בן-יהודה 1909 ב). קריאות נוספות להתעת'מנות נשמעו מנציגים של הציבור הספרדי והמגרבי בארץ, כולם נתינים עות'מאנים, אשר תפסו את הנתינות והנאמנות לאימפריה כחיוניות לחיזוק מעמד היהודים בארץ ישראל ולהוכחת הקשר שלהם לארץ, לבני הארץ (הערבים) ולשלטון האימפריאלי. ואולם אני מבקשת לטעון כי המניעים להתעת'מנות, הפרקטיקות שלה וכן הבעת הנאמנות לאימפריה - כפי שבאו לידי ביטוי אצל בן-יהודה, המנהיגים הספרדים וכמה ממנהיגי העלייה השנייה - לא היו זהים, ונבעו אצל כל אחד מאלה מאינטרסים שונים ומחוזן או דמיון משלהם של הארץ, של מקומם של היהודים בה, של הקשר ביניהם ובין בני הארץ האחרים (הערבים) ושל מעמדם החוקי של היהודים במרחב העות'מאני. בהקשר זה, כפי שאתאר בהרחבה בהמשך, אני מאתרת שתי גישות שונות של הציונות ויחסה לערבים בארץ: "ציונות מכילה" ו"ציונות מדירה". הגישה האחת, המיוצגת

על ידי ההנהגה הספרדית, מייחסת חשיבות רבה למקומם המרכזי החשוב של הערבים בארץ ולקונפליקט הלאומי המתגבר ורואה בערבים שותפים פוטנציאליים בארץ. הגישה האחרת, המיוצגת על ידי המנהיגות האשכנזית של העלייה השנייה, הדירה במובנים רבים את הערבים מדמיון של חיים משותפים בארץ. באמצעות בחינת המניעים השונים להתעת'מנות והפרקטיקות השונות שלה בשלהי התקופה העות'מאנית אפשר אפוא ללמוד משהו על האופציות ההיסטוריות שהיו אז לעתיד היחסים בין היישוב היהודי (והתנועה הציונית) לאימפריה העות'מאנית ובינו ובין בני הארץ הערבים.

המאמר מאורגן בסדר כרונולוגי הפוך. בחלקו הראשון אעסוק כאמור בתנועת ההתעת'מנות המאוחרת, שהחלה בעקבות פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ואתמקד בתפיסותיהם של דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי בשאלת ההתעת'מנות והנאמנות. לאחר מכן אבחן את תפיסותיהם של המנהיגות הספרדית הירושלמית ושל אליעזר בן-יהודה בשאלות אלו ואתמקד במניעיהם להביע נאמנות לאימפריה. לאחר סקירת שלוש הגישות להתעת'מנות אבקש לעמוד על ההבדלים ביניהן, בעיקר בשאלת היחס לערבים, מהות הציונות והתפיסות לגבי עתידו של היישוב היהודי בארץ. נושאים אלו חיוניים להבנת מהלך ההתעת'מנות בגרסתו המקומית ביחס לקונטקסט האימפריאלי, ולהבנת המורכבות שבהתייחסויות הציוניות השונות אל האימפריה. כדי להבין אם המקרה הארץ-ישראלי היה ייחודי במרחב האימפריאלי של אותה תקופה, אנסה לבחון בקצרה אם גם במקומות אחרים באימפריה היו מקרים מקבילים של התאזרחות בתקופה זו של משבר ושינוי.

הדיון בתנועת ההתעת'מנות פותח פתח לדיון רחב יותר בשאלות העוסקות בהבנת היחסים המורכבים שבין לאומיות לאימפריה, בין אזרחות לנתינות ובין מיעוטים לאומיים ואתניים, ובאופן שבו דמיינו מיעוטים אלו את מעמדם באימפריה רב-לאומית. העיסוק בשאלות אלה התאפשר, במובנים רבים, בעקבות מהפכת הטורקים הצעירים והמושגים החדשים שהכניסה לשיח האימפריאלי, מושגים כגון אזרחות, נאמנות ולאומיות. באמצעות מקרה הבוחן הנדון כאן אני מציעה לבחון את מורכבותה של שאלת הנתינות והנאמנות לאימפריה בתקופה של עלייה ניכרת במתח הלאומי בארץ ושל צמיחת תנועות לאומיות (באזורים אחרים באימפריה) אשר סיכנו, או היו עלולות לסכן, את הפרויקט העות'מאני הרב-לאומי.

התאזרחות דחופה: תנועת ההתעת'מנות בתקופת מלחמת העולם הראשונה

האימפריה העות'מאנית הצטרפה למלחמה לצד גרמניה ואוסטרו-הונגריה ב-30 באוקטובר 1914. עוד לפני הצטרפותה הרשמית למלחמה הכריזה האימפריה כי היא מבטלת לאלתר את הקפיטולציות – זכויות היתר לנתינים הזרים של האימפריה – אשר אפשרו לאזרחי מדינות זרות לחיות בחסותן של מדינות האם שלהם

(באמצעות הקונסולים) ברחבי האימפריה וליהנות מזכויות מסחר שונות. משטר הקפיטולציות אפשר גם ליהודים אשר היגרו לארץ בשלהי התקופה העות'מאנית להמשיך ולהחזיק בנתינותם הזרה ולא לאמץ את האזרחות העות'מאנית המקומית. ואמנם, רבים מבני העלייה השנייה, אשר היגרו לארץ בין 1904 ל-1914 בעיקר ממזרח אירופה, המשיכו להחזיק בנתינותם (הרוסית בעיקר; כחמישים אלף נתינים רוסים על פי הערכות). לעומתם, רבים מבני העלייה הראשונה דווקא אימצו נתינות עות'מאנית מקומית וויתרו על נתינותם המקורית. אימוץ הנתינות העות'מאנית בתקופה שלפני פרוץ המלחמה אפשר את ההשתתפות בחיים הפוליטיים ובמרחב הציבורי של האימפריה, ובין השאר את הזכות לבחור ולהיבחר לפרלמנט ולמוסדות השלטון המקומיים כדוגמת העיריות (מג'לס בלדייה) וגופים מנהליים למיניהם, כדוגמת המועצה הכללית (מג'לס עוממי) והמועצה המחוזית (מג'לס אידארה). ואולם, כפי שנראה להלן, חשוב לא פחות היה שהנתינות העות'מאנית נתפסה כדרך להביע נאמנות לאימפריה ולהוכיח השתלבות אמתית בארץ ובמתרחש בה.

אחת ההשלכות המידיות של ביטול הקפיטולציות הייתה יציאתם (לעתים הכפויה) של הקונסולים הזרים מהארץ. בימי המלחמה נותרו בארץ שני קונסולים בלבד: הקונסול האמריקני ד"ר אוטיס גלייזברוק (Otis Glazebrook), אשר נשאר בירושלים עד כניסתה של ארצות הברית למלחמה ב-1917, והקונסול הספרדי קונדה דה ביובאר.² ואולם נוגע יותר לענייננו הוא האיום המפורש שאיימה האימפריה העות'מאנית, באמצעות המושלים המקומיים, לגרש את הנתינים הזרים היושבים בארץ אם לא יאמצו לאלתר את הנתינות העות'מאנית. מצב המלחמה של האימפריה עם רוסיה, שרבים מהיהודים הזרים בארץ היו נתיניה, הוסיף כמובן לדחפות. כך, בעקבות האיום המידי והפחד הממשי מגירוש ומהשלכותיו על עתיד היישוב היהודי בארץ, החלה התארגנות של מנהיגות היישוב להאיץ בנתינים הזרים לקבל עליהם נתינות עות'מאנית והוקמו ועדי התעת'מנות (המרכזיים שבהם ביפו, בירושלים ובחיפה) כדי לארגן את תהליך ההתאזרחות. כבר ב-30 באוקטובר 1914 פרסם מושל יפו, הקאימקם בהא אל-דין, הוראות למתעת'מנים החדשים: על הרוצים להתעת'מן להציג את תעודות המסע שלהם (דרכונים) או את "הפתקה האדומה" (אישור הכניסה הזמני לארץ שאפשר שהייה של שלושה חודשים). אם המסמכים הללו אינם ברשותם, עליהם להוכיח את נתינותם הזרה באמצעות מסמכים רשמיים אחרים. עם מסירת המסמכים ותשלום מס ההתעת'מנות בסך 163.50 גרושים, יודיעו להם אם בקשתם להתאזרח ולהירשם בספרי הנופוס (אזרחות) התקבלה.³ על פי פקודת ההתעת'מנות, החוק המחייב מגורים במקום במשך חמש שנים לא חל על נתיני המדינות האויבות בארץ, והללו

2. יומנו ראה אור בתרגום לאנגלית, ראו Ballobar 2011

3. "מודעה למקבלי הנתינות העות'מאנית", הארכיון הצינוני המרכזי (להלן: אצ"מ),

הורשו להתעת'מן גם אם לא חיו בארץ יותר מחמש שנים. בעלי משפחות יכלו להחתים את נשותיהם על בקשת ההתעת'מנות ולכלול בה את ילדיהם הקטינים, אך הילדים הבוגרים נדרשו להתעת'מן באופן עצמאי ואף לשלם את המס בנפרד. אשר למתעת'מנים שאינם יהודים היה על המשטרה לחקור אם הם זכאים לקבלת נתינות טרם שתאושר בקשתם.⁴

המכשלות העיקריות על דרכם של המתאזרחים היו שתיים: תשלום מס ההתעת'מנות, וחובת הגיוס לצבא של בני 18-45 שנים. המס הגבוה הקשה על רבים מהמבקשים להתאזרח לעשות זאת, וחובת הגיוס לצבא גרמה לרבים להסס לגבי אימוץ הנתינות העות'מאנית - כל שכן שגיוס לצבא, מעבר לקשיים המידיים שהיה עורם על המתגייס ומשפחתו, היה פירושו שהוא עלול למצוא את עצמו נלחם מול צבאה של ארץ מוצאו, רוסיה לדוגמה. פעילי תנועת ההתעת'מנות פנו הן לגורמים האימפריאליים הן לגורמים חיצוניים בבקשה להקל את תנאי ההתעת'מנות. כך, לדוגמה, במכתב לשגריר ארצות הברית באיסטנבול, הנרי מורגנטאו, מ-27 בנובמבר 1914, נאמר כי רבים אינם יכולים לעמוד בתשלום הגבוה של מס ההתעת'מנות. כעשרת אלפים איש מעוניינים להתאזרח, ויש לגייס סכום כסף גדול כדי לסייע להם. גם הבעייתיות של הלחימה נגד רוסיה נדונה במכתב. מורגנטאו התבקש אפוא להפעיל את השפעתו על השלטונות המרכזיים באיסטנבול כדי להפחית את המס ולהקל את תקנת הגיוס.⁵ הפנייה אל השגריר האמריקני ובקשת העזרה ממנו מעניינת, אך אינה מפתיעה. בימי המלחמה הפכה ארצות הברית, ובייחוד הקהילה היהודית בה וארגון הג'וינט, מעורבת מאוד בנעשה בארץ ישראל, צברה בה השפעה רבה ואף העניקה סיוע ממשי לתושבי הארץ בני כל הדתות. הקונסול האמריקני גליזברוק תיווך בין היישוב היהודי לאמריקנים ואף עזר רבות בחלוקת הסיוע. במעורבות האמריקנית במתרחש באזור, בסיוע במהלך משבר המלחמה ובתיווך בין בני הארץ לשלטונות העות'מאניים - בכל אלה אפשר לראות את תחילת התהליך של הפיכת ארצות הברית לנותנת חסות אימפריאלית חדשה, אשר השפעתה תבוא לידי ביטוי הן בתקופת המלחמה הן שנים רבות אחריה.

יוזמות סיוע למבקשים להתעת'מן ננקטו גם בתוך התנועה הציונית. בישיבה שהתכנסה במשרד הארצישראלי ביפו ב-11 ביוני 1914 נדונו שאלת ההתעת'מנות והצורך להגדיל את מספר המתעת'מנים. בין השאר נדון רעיון לייסד את "קופת עבודת הצבא", אשר תאסוף כסף מהמוסדות הציוניים הן לצורך פדיון צעירים שאינם רוצים להתגייס (תשלום מס הפדיון, ה"בדל עסכרי", היה אף הוא גבוה, 43 לירות טורקיות, אך אפשר ללא-מוסלמים לפדות עצמם מעבודת הצבא) הן

4. פקודת ההתעת'מנות, 24 תשרין סאני 1330 (7 בדצמבר 1914), שם.

5. מכתב אל שגריר ארצות הברית באיסטנבול הנרי מורגנטאו, 27.11.1914, שם, L2/48-225.

לצורך תמיכה במתגייסים. עוד נדונו בישיבה קשיים נוספים שנערמו על דרכם של המבקשים להתאזרח, ובהם מחסור בכוח אדם ובפקידים בוועדת הנופוס (האזרחות העות'מאנית) ותלונות על משך תהליך ההתאזרחות, שבמהלכו היה מבקש הבקשה חסר אזרחות למעשה.⁶

איום הגירוש מומש בפעם הראשונה, ובמפתיע, כבר ב־17 בדצמבר 1914, כשמושל יפו בהא אל־דין פרסם פקודה שכל נתיני מדינות האויב היושבים בארץ ועדיין לא אימצו נתינות מקומית חייבים לצאת מיד מהארץ. באותו לילה גורשו לאלכסנדריה כ־500 בני אדם. השלטונות השתמשו בכוח רב לגירוש ובני משפחות הופרדו זה מזה.⁷ הגירוש עורר תגובות נסערות ומחאות ביישוב היהודי וגם בקרב יהודי ארצות הברית, וגרר גל שני מואץ של התעת'מנות. בעקבות בקשות לשלטונות המקומיים ניתנו ארכות לתהליך ההתעת'מנות, והן פורסמו לרוב במודעות בעיתונות המקומית. במודעה מ־3 בינואר 1915, לדוגמה, הודיע ועד ההתעת'מנות על מתן ארכה של חודש להתאזרחות של נתינים זרים, על מתן פטור ממס ההתעת'מנות למתעת'מנים עניים, ועל פטור משנה שלמה של שירות בצבא.⁸ במאמר שפרסמו ב־30 בדצמבר 1914 חברי ועד ההתעת'מנות בירושלים, שנמנו עמו בין השאר אלברט ענתבי, דוד ילין, בוריס שיץ, דוד בן־גוריון ויצחק בן־צבי, הם קראו לכל המתמהמים להתעת'מן. מספר המתעת'מנים פוחת, כך נכתב, וגזרת הגירוש עומדת בפתח. "העדה הירושלמית עומדת בפני חורבן והרס [...] הגירוש איננו גזירה לשעה, לזמן מלחמה, אלא גלות עולמית מגבולות תורכיה". הוראות ההתעת'מנות צורפו בהמשך למאמר (האחדות 1914 ב).

בשנה הראשונה למלחמה, עד אוגוסט 1915, עזבו את הארץ כעשרת אלפים בני אדם, לעומת עשרת אלפים עד 15 אלף שהתעת'מנו (בן־צבי 1950, 154). תנועת ההתעת'מנות לא זכתה להצלחה המקווה, ונתקלה כאמור בקשיים רבים. בן־גוריון ובן־צבי עצמם גורשו מהארץ לארצות הברית בחודש מרס 1915, ותעודות הנופוס, האזרחות העות'מאנית, שקיבלו זמן קצר לפני כן נשללו מהם. הסיבות לגירושם קשורות בהחרפת הפעולות של ג'מאל פשה, מפקד הארמיה הרביעית שהגיע לארץ בדצמבר 1914, כנגד התנועה הציונית ופעיליה המרכזיים, כדוגמת בן־גוריון, ישראל ומניה שוחט, בן־צבי ואחרים (טבת 1977, 271–288).

6. "בדבר ההתעת'מנות", פרוטוקול ישיבה במשרד הארץ־ישראלי ביפו, 11.6.1914, שם, L2/170.

7. גל הגירוש הבא, החמור יותר, התרחש באפריל 1917, בערב פסח, וגורשו בו בין חמשת אלפים לעשרת אלפים יהודים בעלי נתינות זרה, בעיקר מיפו, לירושלים, למרכז הארץ ולגליל.

8. "הודעת ועד ההתעת'מנות", פורסם בהאחדות, 3.1.1915, אצ"מ, L2/48-140.

המניעים להתעת'מנות: בן-גוריון ובן-צבי כמקרי בוחן

כפי שראינו, תנועת ההתעת'מנות בתקופה זו של ראשית המלחמה נוסדה בשל צורך דחוף ומתוך תחושה של שליחות להצלת היישוב היהודי בארץ ומניעת גירושם של נתיני מדינות אויב בידי השלטונות העות'מאניים, מטרה שהוגשמה כאמור באופן חלקי בלבד. שניים מהפעילים המרכזיים של התנועה, שהרכבו לעסוק בשאלת ההתעת'מנות עוד לפני פרוץ המלחמה, היו דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי. בהיותם מהמנהיגים המרכזיים של תנועת "פועלי ציון" ושל אנשי העלייה השנייה, מעניין לבדוק כיצד התייחסו לשאלת ההתאזרחות ולאיימוץ הנתינות העות'מאנית. החלטתם של בן-גוריון ובן-צבי ללמוד משפטים באיסטנבול נבעה בין השאר מהחשיבות שייחסו לנתינות העות'מאנית לצורך ביסוס היישוב היהודי בארץ. בן-גוריון אף שאף להפוך לנציג היהודי הארץ-ישראלי בפרלמנט העות'מאני ולייצג את האינטרסים של היישוב בבית הנבחרים:

אחרי שאבחר לצייר הפרלמנט, אוכל להגיע לתפקיד החבר היהודי בממשלה העות'מאנית. [...] סבור הייתי שאמצא קרוב למדי למוקד השלטון, כדי שאוכל לקדם את התפתחותם והתקדמותם של היהודים בארץ ישראל. באותה עת אוכל בדרכים שונות לסייע לתנועת השחרור היהודית, שעשויה להשיג בשלב הראשון אוטונומיה מסוימת, ובסופו של דבר, עצמאות מלאה.⁹

איימוץ הנתינות העות'מאנית נבע מרצונם של בן-גוריון ובן-צבי לנתק את קשריהם עם עברם הרוסי ולקשור את גורלם בגורל האימפריה. כפי שהעיד בן-צבי, "גמרה בליבי החלטה גמורה לנתק את קשרי עם הגולה גם באופן פורמאלי ולקשור את גורלי עם המדינה שבה כרוך גורלה של ארצי" (בן-צבי 1950, 142). המדינה אפוא היא האימפריה, הארץ היא ארץ ישראל. השינויים שחלו באימפריה בעקבות התמורות החוקתיות שלאחר מהפכת 1908 - אוברדן לוב ב-1911-1912, מלחמות הבלקן ב-1912-1913, איבוד רוב הפרובינציות והאוכלוסיות הנוצריות באירופה והפיכתה של האימפריה להומוגנית יותר מבחינה דתית - כל אלה רק הגבירו בהם את האמונה בפתיחותה של האימפריה כלפי המיעוטים שלה ובחוסנה. הם קיוו כי המשטר החוקתי המתחדש יאפשר מתן ביטוי לאומי למיעוטים הלאומיים של האימפריה, בתנאי, כמובן, שמיעוטים אלה יהיו נתינים עות'מאנים נאמנים. כפי

9. הדברים מצוטטים אצל בר־זהר 1975, 54-55. שבתי טבת מבהיר בעניין זה כי השאיפה של בן-גוריון הייתה בלתי אפשרית, בשל הרכב היישוב היהודי, החלוקה של ארץ ישראל בין שלושה אזורים בחירה, והעובדה שרוב היהודים במתצרפלק (מחוז) ירושלים היו בעלי נתינות זרה ולכן לא היו זכאים לבחור או להיבחר לפרלמנט. הסיכוי של בן-גוריון להיבחר למוקדי קבלת ההחלטות היה קלוש מאוד, ואכן, לפרלמנט נבחרו נציגי המשפחות הערביות המרכזיות. ראו טבת 1977, 237.

שמנתח בהקשר זה ישראל ברטל, הם שילבו למעשה את היסודות האוטונומיסטיים בתפיסתם הציונית עם היסודות הטריטוריאליסטיים, וקיוו כי האוטונומיה הקהילתית שממנה נהנו היהודים העות'מאנים באימפריה תוכל להפוך לאוטונומיה טריטוריאלית של היישוב היהודי בארץ ישראל, במסגרת האימפריה העות'מאנית (ברטל 2007). כפי שהתברר, תקוותם זו לעודד את השתתפות המיעוטים בחיי האימפריה הייתה מוקדמת מדי, משום שמגמות הריכוזיות, בהנהגת השרים אנוור, טלעת וג'מאל, הן שהכתיבו בסופו של דבר את המדיניות העות'מאנית כלפי המיעוטים בשנותיה האחרונות של האימפריה.

האופן שבו תפסו בן-גוריון ובן-צבי את הצורך בהתעת'מנות ברור: היא הייתה חיונית לדעתם לחיזוק היישוב היהודי וביסוסו, להגברת ייצוגו הפוליטי במוסדות האימפריה ולהתערות בה. רק באמצעות מעורבות פוליטית באימפריה יוכל היישוב היהודי להיאבק על זכויותיו בארץ, כגון ביטול הגבלות ההגירה וההגבלות על מכירת הקרקעות. ביטול הקפיטולציות תרם כאמור לתפיסה זו: "האימפריה יוצאת מעברות לחרות, משתחררת מעול האפטרופסות הזרה, הכספית והמשפטית, ונעשית אדון לנפשה. [...] בוטלו הפריבילגיות לזרים, וכל תושבי הממלכה השתוו. חוקה אחת, משפט אחד לגר ולאזרח", כתב בן-גוריון בעיתון האחדות בספטמבר 1914 (בן-גוריון 1914א). הם עצמם, ראוי לציין, אימצו את הנתינות העות'מאנית בשלב מאוחר יחסית. למעשה, כאשר ישבו בוועד ההתעת'מנות הם היו היחידים מחבריו שלא היו בעלי נתינות עות'מאנית. תעודת הנופוס שלהם נשללה מהם כאמור עם גירושם מהארץ ב-1915.

מעניין לבחון את יתרונות ההתעת'מנות בעיניהם מבחינת היחס אל בני הארץ הערבים. הזרות האזרחית משפיעה גם על היחסים עם בני הארץ הערבים, טען בן-גוריון. איידיעת הטורקית והערבית ואי-המעורבות בחיים הציבוריים ובפוליטיקה המקומית מונעות כל משא ומתן ומגע עם הערבים החיים בארץ. יתרה מזו, בן-גוריון אף הוקיע את העסקנים היושבים בארץ עשרות שנים על שאינם מדברים בשפת הארץ:

שפת הארץ, לשון המדינה, מנהגי המקום, חיי עם הארץ זרים לא רק להמון העם כי אם גם לאינטליגנציה שלנו. עסקנים היושבים בארץ עשרות שנים אינם יודעים לדבר כהוגן בשפת הארץ ואף אחד מהם אינו יודע לכתוב, ורק יחידי סגולה יודעים לקרוא ערבית. [...] חוסר ההכשרה האזרחית שלנו - הזרות ואי היריעה - משפיעה על יחסינו לבני הארץ. מכיוון שאין לנו יכולים ומוכשרים לקחת חלק בחיים הציבוריים והמדיניים המקומיים, אין לנו באים במגע ומשא את שכנינו, אין לנו יודעים את הרוחות המנשבות בקרבם, ואין לנו יכולים להתקרב אליהם ולקרב אותם אלינו. חסרים אנו, פשוט, המצע הציבורי שעליו נוכל להפגש ולהזדמן יחד, ז"א הפוליטיקה המקומית, זו שהיתה נותנת לנו האפשרות לעבוד שכם אחד לטובת הארץ, הרמתה והפרחתה, והיתה יוצרת בינינו שותפות אינטרסים והבנה הדדית. העדר של מגע ומשא תמידי על יסוד עבודה משותפת נוטל מאיתנו את האפשרות להשפיע על דעת הקהל והעתונות הערבית ולקרוב הלבבות (בן-גוריון 1914ב, 3).

תפיסה זו של בן-גוריון בולטת לאור פעילותו הציבורית במפלגת פועלי ציון. התייחסותו לעסקנים שאינם יודעים את שפת הארץ מעניינת, שכן זמן לא רב קודם לכן היה גם הוא אחד מהם. כמו כן מעניינת התייחסותו הכללית לשאלת היחסים עם הערבים לנוכח המדיניות של הציונים בני העלייה השנייה כלפי הערבים, בעיקר בכל הנוגע לשאלת העבודה העברית והעדפת ההפרדה הלאומית על התפיסה הסוציאליסטית של אחדות הפועלים. האם רק אידיעת השפה ואי-המעורבות בפוליטיקה המקומית הן שמנעו את קירוב הלבבות? אשוב לסוגיה זו בהמשך.

שאלת היחס אל בני הארץ הערבים והקשר בין היחס אליהם לשאלת האזרחות הרבתי להעסיק את המנהיגות הספרדית הירושלמית בתקופה שקדמה למלחמת העולם. האופן שבו תפסה המנהיגות הספרדית את הנאמנות לאימפריה, את חשיבות האזרחות ואת הקשר לערבים ראוי להשוואה לתפיסתם של בן-צבי ובן-גוריון.

המנהיגות הספרדית הירושלמית: נאמנות ואזרחות

הספרדים היו שנים רבות הרוב ביישוב היהודי בארץ, אך איבדו את יתרונם המספרי עם תחילת גלי ההגירה הציונית בסוף המאה התשע-עשרה.¹⁰ רוב בני הקהילה הספרדית היו בעלי נתינות עות'מאנית, ואילו רבים מאנשי העלייה השנייה שמרו כאמור על נתינותם הזרה. ב-1842 הכירו השלטונות העות'מאניים ברב הספרדי "כחכם באשי", הרב הראשי, והעניקו לו מעמד מיוחד כלפי השלטונות, ובכך הפכה הקהילה הספרדית בארץ ישראל למייצגת היישוב היהודי לפני השלטונות העות'מאניים, לנציגת המילת היהודי.

הקהילה הספרדית הייתה קהילה עירונית בעיקרה. הקבוצה שאתייחס אליה כאן היא חלק מהאינטליגנציה והמנהיגות הספרדית הירושלמית, ציבור הקוראים והכותבים בעיתון החרות.¹¹ קבוצה זו חיה בעיקר בירושלים וכיפו והתאפיינה בין

10. מיהו ספרדי? ההגדרה הצרה מגדירה "ספרדים" רק את צאצאי המגורשים מספרד ב-1492, בעלי רקע תרבותי ספרדי-לבנטיני. ואולם על פי ההגדרה הרחבה יותר "ספרדי" הוא כל מי שאינו אשכנזי ואשר מוצאו מספרד ומהאימפריה העות'מאנית וגם מארצות דוברות ערבית בצפון אפריקה ("מגרבים") או מפלסטין ("מסתערבים"). אני מתייחסת כאן לספרדים על פי ההגדרה הרחבה יותר. עוד בעניין ההגדרות השונות ראו מורג'טלמון 1989, 35-38; אלבוחר 2002, 11-19; בצלאל 2007, 38-46.

11. העיתון החרות שבו אתמקד כאן יצא לאור בירושלים בין 1909 ל-1917 והיה העיתון העברי היחיד שפורסם בארץ בימי מלחמת העולם ולא נסגר מיד בתחילתה בעקבות מגבלות הצנזורה. רבים מכותביו היו בני האינטליגנציה הספרדית הירושלמית, אך רבים מהם היו בעצם מגרבים, יהודים שהיגרו מצפון אפריקה. עם אלה נמנו, לדוגמה, עורך העיתון חיים בן עטר, ד"ר ניסים מלול, ד"ר שמעון מויאל, אברהם אלמליח ואלברט ענתבי.

השאר בקרבה גיאוגרפית, תרבותית ולשונית לערבים, בעיקר למוסלמים. רבים מהספרדים דיברו ערבית, היו בחצרות משותפות עם מוסלמים בעיר העתיקה וקיימו קשרים חברתיים, תרבותיים וכלכליים עם הערבים.¹² ידיעת השפה הערבית, הן הכתובה הן המדוברת, והאפשרות של רבים מבני הקהילה הספרדית לעקוב אחר העיתונות הערבית בפלסטין, בסוריה, בלבנון ובמצרים, הייתה רכיב מרכזי באופן שבו תפסו את מקומם בארץ וכן את יחסיהם עם בני הארץ הערבים מצד אחד ועם האימפריה העות'מאנית מצד שני. בכך הם נבדלו מאנשי העלייה השנייה, שרבים מהם היו בעלי נתינות זרה, לא הכירו את שפות המקום, חיו בניתוק מהערבים ולא היו משולבים בחיים הפוליטיים של הארץ.

הנאמנות לאימפריה וחשיבות הנתינות העות'מאנית נדונו רבות בהחרות, והיו קשורות, כאמור, לאופן שבו תפסו הספרדים את עצמם, את מעמדם האזרחי והפוליטי בארץ ואת שאלת החיים המשותפים עם הערבים בארץ. ואולם שאלת הנאמנות לא הייתה מנותקת ממצייאות החיים של הקהילה היהודית בארץ ומהאתגרים שעמדו לפניה. כך אפשר לדעתי לאתר שתי מגמות מרכזיות בשאלה זו, ולכל אחת מהן מאפיינים ייחודיים: מגמה של "התעת'מנות אידיאלית" לפני מלחמת העולם הראשונה, לעומת מגמה של "התעת'מנות אינסטרומנטלית" לאחר פריצתה.¹³

נתינותם העות'מאנית של הספרדים הייתה כמובן רכיב מרכזי בתפיסתם את הנאמנות לאימפריה. באוקטובר 1912, בזמן מלחמות הבלקן, התפרסמה בעמוד הראשון של החרות מודעה גדולה ובה קריאה לתמוך באימפריה בשעתה הקשה ולתרום כסף לצורך סיוע בלחימה:

ואתה, איש ישראל, התעמוד מנגד! היודע אתה כי קרוב לנו איש עותומניה ברוח ובנפש?! ההיסטוריון יבוא ויגיד שנאמן היית תמיד לארצך שבה ישבת - שהקרכת הכל על מזבח המולדת ואת חלקך שלמת בכסף ודם - יבוא נא ההיסטוריון הזה ויתמיד הלאה את האמת הזאת ויציב לך ציון כי שילמת מחירך במלחמת הבלקאן [...] כל איש ישראל היושב בארץ יפתח את אוצרו ויעזור נא לעותומניה הגדולה!¹⁴

ההתעת'מנות נתפסה לא רק כהוכחה לנאמנות של היישוב היהודי לאימפריה, אלא גם כהוכחת נאמנות לבני הארץ הערבים. כך, במאמר מאפריל 1914, עורך החרות חיים בן עטר מדווח על פגישה שהייתה לו עם "אדם חשוב מנכבדי

12. הקרבה היומיומית הזאת ואופי היחסים בין הקהילה הספרדית לקהילה המוסלמית מתוארים באופן מוחשי מאוד בספר זיכרונותיו של יעקב יהושע ירושלים תמוז שלשום (יהושע 1977). ראו גם אלישר 1980, 70. את ההבחנה בין מוסלמים לנוצרים עשו הספרדים עצמם, שתפסו את המוסלמים כבעלי בריתם, לעומת הנוצרים, שנתפסו כחלקם כ"צוררים".

13. לניתוח מעמיק של המגמות הללו ראו Jacobson 2011, chap. 3.

14. מודעה: "אל היהודים בארץ ישראל", החרות, 29.1.1912, עמ' 1.

המוסלמים בעירנו", שבה דנו באופי המתוח של היחסים בין יהודים לערבים. שלא במפתיע, בהתחשב בתוכן דבריו, ביקש בן השיח המוסלמי להישאר בעילום שם. "ה'קולוניאט' הפיחו רוח חיים במדינה ואנו מכירים כמובן בתועלת שהביאו גם לנו המוסלמים. מקודם היה מצבם של ה'וטאניין' (בני המולדת) לא מזהיר ביותר, ועם התפתחות הישוב הוטב גם מעמדם ורבים מהם מצאו להם עבודות אצל היהודים", אמר השיח'. וכאשר שאל אותו בן עטר מה על בני הישוב היהודי לעשות כדי להוכיח לערבים את טיב עבודתם בארץ ואת האופן שבו הם מועילים לפיתוחה של הארץ, השיב השיח':

צריכים אתם להיות אזרחים עות'מאניים. הרי אני, למשל, שמכיר ומוקיר את ערך פעולותיכם הגדולות בארצנו מוצא כי צדקו באמת אלה הטוענים נגדכם על שאין אחיכם מה"מסקוב" מקבלים את הנתינות העות'מאנית. אני מכיר יהודים אחדים העוסקים בענין ה"אסתעמאר" (הישוב) שאינם עות'מאנים כלל, ומדוע זה משתמטים אתם מלהיות נתינים עות'מאנים כמונו?

בסיום הריאיון עם השיח' מוסיף בן עטר וכותב:

להיות עות'מאנים! בטענה זו באים אלינו הערבים, ואפילו הטובים שבהם. ובטענה זו באים אנו גם כן אל אחינו העומדים תחת נתינות זרה למען יבואו לחסות תחת צל ממשלתנו הרוממה. אך על ידי קבלת חובה זו, נוכל ליהנות מן הזכויות שנותנת לנו הנתינות העות'מאנית. הלא סוף סוף אין אנו באים לכאן "בזכות אבות" אלא בכשרון העבודה שלנו ובכוחנו החומרי והרוחני; ואם אנו נעמוד כאן תחת ממשלתנו, בודאי ששכנינו יקבלו אותנו בסבר פנים יפות, יען כי בכשרוננו ובכספנו ובתרבותנו נביא תועלת רבה לארצנו ויוטב לנו ולהם גם יחד (בן עטר 1914).

התייחסותו של בן עטר לתרומתו של היישוב היהודי עולה בקנה אחד עם התבטאויות דומות שנשמעו בגיליונות החרות, ולא רק שם. התנועה הציונית נתפסה כתנועה התורמת לפיתוח הארץ ולקידומה, והנתינות הזרה נתפסה כמכשול להכרה של בני הארץ הערבים בתרומת היהודים לארץ. לדוגמה, בסדרת כתבות מספטמבר 1913 נטען כי החיים הכלכליים והתרבותיים בארץ השתנו לחלוטין מאז כואם של המתיישבים היהודים בסוף המאה התשע-עשרה. לא רק היהודים והערבים בני הארץ הפיקו תועלת מההתפתחויות בתחומים השונים, אלא גם האימפריה עצמה יצאה נשכרת מתרומתם, בזכות כספי המסים והשתלבות היהודים במנגנוני הביורוקרטיה למיניהם. היהודים מוצגים כאן כסוכני המודרניזציה של פלסטין, התורמים הן לתושבי הארץ הן לאימפריה, שלה הם נאמנים (החרות 1913ג).

מגמת ההתעת'מנות האינסטרומנטלית החלה עם פרוץ המלחמה וביטול הקפיטולציות וביטאה תחושות דומות לאלה שבוטאו בעיתון האחדות, כפי שתואר למעלה. כך, לדוגמה, ב-3 במאי 1915 פרסמו שניים מחברי ועדת ההתעת'מנות

בירושלים, אלברט ענתבי ודוד ילין, מאמר בהחרות תחת הכותרת "אל אחינו היהודים!" וניסו להאיץ במי שעדיין לא התעת'מנו לעשות כן: התעתמנו נא, איפוא, או עזבו את הארץ! אך דעו לכם זאת, כי יציאה זו היא לחלוטין [...] אין זו גלות לשעה, או גירוש זמני, כי אם גירוש מוחלט וגלות לעולמים, ואין להשיב את הגזירה לאחור. [...] אחים! אל תהרסו ברגע אחד את אשר בנינו במשך שנים רבות! קרעו את הניר המחפיר הרוסי כדי לקחת את התעודה הטובה של תורקיה היקרה לנו. [...] כן, אחים! זכרו נא את העבר! דפרפו בדברי הימים האחרונים וראיתם כמה צרות ורדיפות סבלנו, כמה קורבנות הקרבנו לשמירת דתנו, גזענו ושפתנו! [...] רק תורקיה החפשית והסבלנית נותנת לנו לחיות לפי רוחנו אנו, בתור יהודים. איך נוכל איפוא להיות כפויי טובה לה?! במקום אחר תוכלו להיות רק צרפתיים, אנגלים אוסטרלים או אמריקאים, ואולם פה, מציעים לנו להיות יהודים עותמנים. התוכלו לסרב ולהישאר זרים?! התאזרחו נא, אחים! התעת'מנו! זוהי חובתכם – ועשוה. חובת הישוב דורשת מכם זאת, גם חובת דתכם, דברי ימיכם והיהדות גופא. וגם חובת האנושות דורשת מכם זאת, יען כי החוק העולמי דורש שוויון הזכויות והחובות, התמזגות הפרט בתוך הכלל, החי בארץ אחת, תחת דגל אחד, תחת שמים אחדים, תחת חוקים אחדים ובתוך מולדת אחת. נראה נא, איפוא, לתורקיה היקרה והחביבה לנו, שפתחה את שעריה לפני אבותינו מגורשי ספרד, ותקבל בזרועות פתוחות את המעונים והנרדפים ואשר מתנהגת איתנו בטוב וברחמים, בצדק ובמשפט, כי יש לנו לב דופק ומצפון ער. [...] ניתן נא למולדת הישרה והנאמנה הזאת את רגשי חובתנו, את לבבנו, לא על ידי דיבורים סתם, כי אם על ידי פעולות ומעשים (ענתבי וילין 1915).

דחיפות הצורך בהתאזרחות ניכרת מאוד במאמרם של ילין וענתבי. מעניין האופן שבו הם מגייסים את העבר היהודי כזרז להתאזרחות ומשלבים בדבריהם תפיסות של דמוקרטיה ושוויון זכויות. הם אכן מאמינים באמת ובתמים שהאימפריה, או "תורקיה היקרה והחביבה", היא שתספק את המקלט הבטוח ליהודים הנרדפים. ההתאזרחות, יש לציין, אינה מוצגת כתהליך של אסימילציה. בתקופה זו התפרסמו מאמרים נוספים ברוח זו, המגנים את תופעת העזיבה של נתינים זרים את הארץ ומאיצים בזרים לאמץ נתינות עות'מאנית (ראו לדוגמה החרות 1915א; 1915ב). שתי מגמות ההתעת'מנות שתוארו כאן בקצרה, ההתעת'מנות האידיאלית שלפני המלחמה וההתעת'מנות האינסטרומנטלית שבמהלכה, מבטאות את ההכרה של הספרדים במציאות האזורית המשתנה. הכרתם באימפריה שהיא הגורם המארגן והמאחד את היישוב היהודי גם בתקופה זו של משבר נותרה בעינה, וכמוה גם אמונתם בנאמנות לאימפריה שכבר הוכיחה בעבר את יכולתה להגן על היהודים שבתחומה.

"יהודים, היו עותומנים!": אליעזר בן-יהודה וההתעת'מנות המוקדמת

הספרדים לא היו הראשונים שקראו להתעת'מנות. קדם להם אליעזר בן-יהודה, אשר ב-12 בינואר 1909 פרסם בעמוד הראשון של עיתונו הירושלמי הצבי מאמר שכותרתו "יהודים, היו עותומנים!" (בן-יהודה 1909ב). במאמר יצא בן-יהודה נגד מה שהוא מכנה "דלות" היהודים וחוסר ייצוגם בפרלמנט העות'מאני או במוסדות הייצוג המקומיים. הסיבה לחוסר הייצוג היא שרכים כל כך מבני היישוב היהודי בירושלים אינם עות'מאנים ואינם זכאים לבחור ולהיבחר למוסדות האימפריה. הדרך היחידה להשפיע על המתרחש באימפריה ועל חיי היישוב היהודי היא על ידי מעורבות והשתתפות בחיים הפוליטיים, שהיו תוססים במיוחד לאחר מהפכת הטורקים הצעירים. בן-יהודה פנה אפוא בקריאה נרגשת ליהודים לאמץ נתינות עות'מאנית:

יהודים, היו עותומנים!

היו עותומנים, זכרו ושימו על לבכם היטב, כי העותומנים כיום הם בני חורים, חפשים לא פחות אולי מהצרפתים, האנגלים, האמריקנים בעצמם! אין עתה העותומני צריך לכף ראשו לפני כל מי שיש לו איזה כפתור של נחושת בבגדו, לפני כל שוטר, לפני כל אפנדי. כל עותומני יוכל עתה ללכת בקומה זקופה, כל עותומני יוכל עתה לעמד על זכותו וכל פקידי הממשלה, אפילו היותר עליונים שבהם, אפילו הווזיר הגדול בעצמו, אינם אלא משרתי הצבור ואינם אלא בשביל הצבור ולטובתו!

העותומנים הם עתה בני חורים! הממלכה העותומנית היא עתה ממלכה של חרות. אך בממלכה של חרות, הכל מתנהג על פי רוב הקהל, רוב הצבור. והנה בא היום הגדול, תחלת שלטון החרות באמת היום, שכל גליל וגליל יהיה שליט בעצמו על עניניו, וממילא מובן, כי לאותו הצבור יהיה הכח להכריע ולהחליט, למי שיהיה הרוב בבית מורשי העם המקומי.

הפקח נפקח לפחות עתה את עיניו?

יהודים, היו עותומנים! (בן-יהודה 1909ב).

בן-יהודה עצמו התעת'מן מיד עם בואו לארץ בשנת 1881 ושינה את שמו מאליעזר יצחק פרלמן לאליעזר בן-יהודה. ההחלטה לאמץ נתינות עות'מאנית גמלה בלבו עוד טרם הגיעו לארץ, מתוך רצון שלא להיות נוכרי בארץ. באוטוביוגרפיה שלו הוא מעיד על החלטתו להתעת'מן למרות היתרונות הרבים שזכו להם הנתינים הזרים, שעדיין נהנו בתקופה זו מחסותן של הממשלות הזרות ומזכויות הקפיטולציות. על ידי אימוץ השם "בן-יהודה" הוא חש כי הפך באופן רשמי לאזרח ירושלים (בן-יהודה 1943, 48-56). גם לאזרחות עות'מאנית היו כמה יתרונות, על פי בן-יהודה. ראשית, היא תאפשר ליהודים בארץ ישראל ליהנות משוויון זכויות לאזרחים העות'מאנים הלא יהודים, ברוח הרפורמות באימפריה שהבטיחו שוויון זכויות למוסלמים וללא-מוסלמים. בין שאר המידע שסיפק לקוראיו בסדרת כתבות שהופיעו בעיתון

הצבי ב־1885–1886, הובאו גם ציטוטים מתוך צו הסולטאן מ־1856, אשר הבטיח שוויון זכויות לכל נתיני האימפריה (ח'ט"י הומאיון), והסברים על החוקים הנוגעים לבעלות על קרקעות, לחוקי ירושה ועוד (Rubin 2005, 25–31). ואולם לא רק הטיעון החוקי שימש את בן־יהודה בעניין ההתאזרחות. גם הוא, כרבים אחריו, טען כי חשיבות ההתעת'מנות קשורה בצורך לשכנע את הרשויות העות'מאניות ואת הסולטאן כי הציונות מסייעת לאימפריה על ידי הקדמה והפיתוח שמביאים אתם לארץ המהגרים הציונים. את הטענה שההתעת'מנות חיונית לצורך ייצוג ראוי של היהודים בפרלמנט ובמוסדות הנבחרים כגון העירייה, המועצה המחוזית (מג'לס אידארה) ועוד כבר הציג בן־יהודה בכמה וכמה הזדמנויות ב־1891–1892, לצורך משא ומתן עם הרשויות האימפריאליות על עתיד היישוב היהודי בארץ, ובמיוחד על נושאי הגירה וקרקעות (שם, 28–29). מהפכת הטורקים הצעירים ביולי 1908, ההבטחות בדבר חופש וחירות לנתיני האימפריה ובדבר חופש הביטוי, הפעילות הפרלמנטרית המתחדשת וההבטחות המוקדמות בדבר מגמות הפתיחות של ההנהגה העות'מאנית – כל אלה עוררו גם אצל בן־יהודה, כמו אצל הספרדים, תקוות גדולות. כפי שראינו למעלה, הבחירות לפרלמנט העות'מאני ולמוסדות הנבחרים ושאלת מעורבותם של היהודים בחיים הפוליטיים העסיקו מאוד את בן־יהודה ואת הכותבים בהצב. כך, לדוגמה, במאמר מ־2 באוקטובר 1908 מתלונן הכותב כי אין די יהודים דוברי טורקית עות'מאנית, שפת הארץ, היכולים לשרת בממשלה. המחסור בדוברי טורקית עות'מאנית ניכר בעיקר בקרב "הדור החדש", שרבים מהם התחנכו בבתי הספר של כי"ח ולמדו צרפתית: "בתי ספרינו מחויבים להיות יהודים ועותומנים בשורה ראשונה. אם לא נשתדל לצרף את שני המושגים האלה ביחד, נוכל להתחרט מרה. נלמד עברית! נלמד טורקית! [...] בלעדי הלשונות האלה הננו זרים ליתר תושבי הארץ, וזרים ליתר אחינו שבארץ נכריות" (פרימן 1908). בחירתם של אישי הציבור הפלסטינים חאפז ביי, רוחי אל־חאלדי וסעיד אל־חוסייני לפרלמנט העות'מאני, וחוסר היכולת של היישוב היהודי להתאגר ולבחור נציג יהודי ארץ־ישראלי לפרלמנט, רק הגבירו אצל בן־יהודה את האמונה בחשיבות של אימוץ הנתינות המקומית להעצמת היישוב היהודי בארץ. כדי להגדיל את מספר היהודים העות'מאנים בארץ, הוא אף הציע בתקופה זו להעלות ארצה את יהודי תימן (לנג 2008, 614–617).

פתיחת הפרלמנט העות'מאני בדצמבר 1908 צוינה בהבלטה מעל דפי **הצב**. היעדרם של נציגים יהודים מארץ ישראל נדון כמובן בהרחבה, והובעה התקווה שארבעת הנציגים היהודים מרחבי האימפריה יהיו "מורשים יהודים באמת, כמורשי שאר העמים שבממלכה, והגן יגנו על עניני עמם כמו שיגנו שאר המורשים על עניני עמם הם" (**הצב** 1908א). ההתרגשות בירושלים וכיפו לרגל פתיחת הפרלמנט מתוארת אף היא, ומלווה בביטויי חיבה והוקרה לאימפריה: "גדולה מאד ושלמה שמחתנו. כן, אוהבים אנחנו את תורקיה! כן, רוצים אנחנו להגן עליה; כן, מחזיקים

אנו בחושמה¹⁵ ועבורה נשפוך את דמינו. נהיה תורקים, ערכים כלנו או עבריים" (הצבי 1908). ואולם בד בבד עם ההתרגשות מהחיים הפרלמנטריים כבר החלו להישמע מעל דפי העיתון חששות בשל המתח שבין מגמות הטורקיות למגמות העות'מאניות, ובין הריכוזיות לביזור, מגמות שבאו לידי ביטוי בין השאר בדיונים בפרלמנט. שמירת האופי העות'מאני, הרב-לאומי, של האימפריה, נתפסה כחיונית: "לא התורקים הצעירים בלבד עשו את המהפכה הידועה, אלא ובפרט הארמנים, היהודים, האלבנים והיונים באנשיהם ובכספם. ומדוע יקריבו את זכויותיהם הם מפני שלטון התורקים ששולטים הם לעת עתה?" (הצבי 1908).

בד בבד עם הקריאות להתעת'מנות והעמידה על חשיבות האופי הרב-לאומי של האימפריה, יצא בן-יהודה נחרצות נגד הפליית יהודים בעניין הכניסה לארץ, ודרש מהנציגים היהודים בפרלמנט להעלות את הסוגיה לדיון. השוויון בין כל הנתינים העות'מאנים הוא שוויון למראית עין בלבד, טען בן-יהודה, שכן רק יהודים מקבלים בכניסתם לארץ את "הפתקה האדומה" המגבילה את שהותם בה לשלושה חודשים בלבד, ואילו נתינים זרים אחרים המגיעים לארץ רשאים להתהלך בה בחופשיות וללא הגבלה. כיהודי עות'מאני מחה בן-יהודה על הפליה זו על רקע דתי-לאומי לא מתוך חשש שיהודים ציונים לא יצליחו להשתקע בארץ, שהלוא מי שרצה בכך בסופו של דבר התיישב בה, אלא מתוך עיקרון: "לנו, היהודים העות'מנים, גזרה זו היא חרפה, ובשם כבודנו אנו ובשם הסכנה המרחפת עלינו מקיומה, אנו דורשים בטולה [...] עליכם לראות כי נהיה שוים לשאר העות'מנים לא להלכה בלבד כי אם גם במעשה ושתסיר הממשלה מעלינו את חרפת הגזרה הזאת" (בן-יהודה 1909, 2). שאלת "הפתקה האדומה" המשיכה להעסיק את בן-יהודה; הוא אף קיבל מצבחי

ביי, מושל מחוז ירושלים, הבטחה לבטלה לאתרו, אך זו לא קוימה. ואף על פי כן, ואולי דווקא בגלל זה, היה בן-יהודה תומך נלהב בהתעת'מנות. ב-12 בינואר 1909 ראה אור מאמרו המפורסם "יהודים, היו עות'מנים!" (בן-יהודה 1909), ובעקבותיו פורסמו מאמרים נוספים בשאלת ההתעת'מנות, משמעותה והקשר בינה ובין הציונות. מהי משמעות התואר עות'מאני ומה הקשר בין האזרחות לתנועה הציונית? בתגובה לביקורת על קריאתו להתעת'מן ולחששות שהוא מעודד את היהודים להתבולל, כתב בן-יהודה ב-21 בינואר 1909:

כי מהו פרושו של התאר עות'מני?

[...]

זה לא שם של לאם, לא של גזע, לא של אמה במשמעה הטבעית של מלה זו. עות'מני אינו שם נרדף לתורקי. לא! חלילה! זה כנוי מדיני, ולא יותר.

[...]

15. המילה "חושמה" ("חוקת שלטון מגבלה") היא החלופה העברית שהציע בן-יהודה למילה קונסטיטוציה, בהתייחסו לחוקה העות'מאנית משנת 1876, שכוננה מחדש לאחר מהפכת הטורקים הצעירים.

הקריאה: יהודים, היו עותומנים!
 אין פרושה: יהודים היו תורקים! יהודים היו ערבים! [...]
 פרושה בעברית הוא:
 יהודים, היו נתיני המדינה שאתם יושבים בה! יהודים, התכשרו להנות מהזכויות המדיניות
 של ארץ החרות שאתם יושבים בה ושאתם רוצים לחיות בה חיים לאמיים, עברים, מבלי
 לותר כלום מלאמיותכם!
 כי פה, במדינה זו, אין איש מבקש מכם, אין איש יכול לבקש מכם שתמחקו אפילו קוצה
 של יוד מישותכם הלאמית [...].
 פרוש הקריאה:
 יהודים, היו עותומנים! הוא:
 יהודים, היו כמו הערבים, כמו היוונים, כמו הארמנים, שבממלכה העותומנית!
 [...]
 יהודים, היו עותומנים! היו נתיני הממלכה העותומנית, כדי שתוכלו להיות עברים בארץ
 אבותיכם (בן-יהודה 1909ג).

ההתעת'מנות אינה סותרת אפוא את הפרויקט הציוני והלאומי בארץ ישראל, כי אם
 נותנת ליהודים מסגרת לביטוי הלאומי שלהם. בן-יהודה דמיין את האימפריה הרב-
 אתנית והרב-לאומית כנותנת חסות ללאומיות היהודית במולדתם ההיסטורית של
 היהודים. ייתכן שההשראה למודל זה באה מן האימפריה האוסטרו-הונגרית, אשר
 כללה בתוכה כמה קבוצות לאומיות שניהלו את חייהן ברמה גבוהה של אוטונומיה
 ושימרו בה את הזהות והייחודיות שלהן במסגרת האימפריאלית.¹⁶ בהתייחסו
 להתחזקות התנועה הלאומית הערבית ולהתגברות הביקורת על התנועה הציונית
 טען בן-יהודה כי גם בהקשר זה הנתינות האימפריאלית חיונית, שכן האימפריה
 יכולה לשמש מתווכת בין הלאומים שבקרבה ומפשרת בחיכוכים שבין הקבוצות
 הלאומיות השונות (Rubin 2005, 54-59). הנאמנות העות'מאנית של היהודים אף
 תבדיל אותם, לדעת בן-יהודה, מהערבים ומגמות הבדלנות שלהם (לנג 2008, 609).
 מה היו מטרות התנועה הציונית והפעילות הציונית על פי בן-יהודה? לטענתו,
 אין לדבר על היישוב היהודי בארץ כמונחים מדיניים ואסור לתבוע מהפרלמנט
 העות'מאני להכיר בו כישות פוליטית נבדלת. הוא ביקש להגביל את הדיון בפרלמנט
 בעניין היישוב היהודי, שכן כל דיון גלוי שכזה יעורר את החשדות בפעילות
 ציונית. מטרת התנועה הציונית, לדעתו, היא לסייע ליהודי ארץ ישראל בהפרחת
 השממה ובכניין הארץ לטובת האימפריה העות'מאנית שבחסותה הם חיים. בהמשך
 לרעיון זה, בקריאה למנהיגות היישוב היהודי לפעול למען ההתעת'מנות, היטיב

16. לדעתו של יובל בן-בסט, גם האימפריה עצמה יוצאת נשכרת מהחסות שהיא פורסת
 על קבוצות לאומיות שונות בתוכה, שכן בכך היא מחזקת את הקשר בינה ובין נתיניה
 (Ben-Bassat 2009, 466-467).

הסופר יהושע ברזלי לתאר את החזון הציוני העות'מאני: מעין אוטונומיה יהודית-עות'מאנית בארץ ישראל. הנתינות העות'מאנית חיונית כמובן למימוש חזון זה: הדבר [ההתעת'מנות], כשהוא לעצמו, הוא חיובי שהרי אי אפשר להתאזרח בארץ ולהתישב בה ישיבת קבע ועולמית מבלי להיות נתין ממשלתה. - אמת כי לנו יש תקוות לאמיות על ארץ אבותינו וכי אנו מקוים להתגשמות הרעיון הציוני בדורנו ובימינו אבל גם אז הלא נהיה נתינים עות'מאנים: המדינה היהודית תעמד לגמרי תחת הממשלה העות'מאנית הכללית ולנו יהיה רק שלטון בית מאושר ומקוים. ובכן אנו צריכים, אנו מחויבים, אנו גם רוצים להיות נתיני עות'מאן (ברזלי 1909).¹⁷

ובחזרה למשבר מלחמת העולם הראשונה ולקריאה הדחופה להתעת'מנות. מעניין לציין כי דווקא אז, בתחילת המלחמה, עזב בן-יהודה את ארץ ישראל בשל בריאותו הלקויה והיגר לארצות הברית, בין השאר מפחד פן יגרשו אותו השלטונות בשל פעילותו הלאומית. עזיבתו את הארץ זכתה להתייחסות בעיתון האחדות, במסגרת ביקורת שהשמיע העיתון על "העסקנות הירושלמית, אשר נכנסת בקולי קולות ויוצאת בחשאי" ועל תפקודה בתקופת משבר המלחמה. בן-יהודה, ראשון הקוראים להתעת'מנות, נתפס אפוא בעיני העיתון כממעט כבוגד ביישוב היהודי בשעתו הקשה ובפרויקט הציוני שלמענו פעל שנים רבות:

טיפוסית ואופיינית היא מבחינה זו לגבי העסקנות הירושלמית נסיעתו הפתאומית של אליעזר בן-יהודה לאמריקה. אותו האיש, שהוציא עוד מלפני שנים את הקריאה "יהודים היו עות'מאנים", ראש ועד ההתעת'מנות, שהיה בא ויוצא בשעות החמורות האלו לפני הממשלה, שהתייחסה אליו כאל בא כוח הציבור העברי המאורגן בירושלים, שעמד מידי יום ביומו וצייר בצבעים צעקניים את כל התלאות והצרות הכרוכות באמת בעקב הנתינות הזרה - ראש העסקנים הירושלמים וזקן העות'מאנים פתאום חובש את צדורותיו ונמלט לאמריקה עם התרבוש התורכי על ראשו! (האחדות 1914א).

נאמנות אימפריאלית, ציונות ו"השאלה הערבית"

במובנים רבים ניתן למצוא דמיון בין ביטויי הנאמנות לאימפריה העות'מאנית והקריאות להתעת'מנות של בן-גוריון ובן-צבי בעקבות פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ושל הספרדים הירושלמים ושל בן-יהודה לפני כן. ההבדל ביניהם טמון לדעתי ברכיב עמוק יותר של תפיסת העולם שלהם באשר לעתיד הקיום היהודי הלאומי בארץ, למקומם של היהודים במרחב העות'מאני ולציונות.¹⁸ ההנהגה

17. ראוי לציין כי בין יהושע ברזלי לאליעזר בן-יהודה נתגלעו חילוקי דעות בשאלת העיסוק בציונות בפרלמנט העות'מאני. ראו לנג 2008, 609-610.

18. בהתייחסה לתפיסה הציונית של הקהילה הספרדית בתקופה זו טוענת פנינה מורג-

הספרדית הייתה ערה להתפתחויות ולתסיסה הלאומית בקרב הערבים החיים בארץ, וגם לסכנה האורבת לפרויקט הציוני ולעתיד היישוב היהודי. היא התריעה מעל דפי החרות על החשיבות העליונה של השאלה הערבית וההתמודדות עמה ועמדה על הצורך החיוני בהבנה ובהסכמה יהודית-ערבית אשר למהות החיים המשותפים בארץ. הערבים (בעיקר המוסלמים) נתפסו בעיני הספרדים כשותפים פוטנציאליים לחיים בארץ, ומשום כך הייתה האזרחות העות'מאנית חיונית וחשובה כל כך בעיניהם. לעומת תפיסתם של הספרדים הדגישה התפיסה של מפלגת פועלי ציון, ובמיוחד של בן-גוריון ובן-צבי כפי שהודגמה כאן, שהמאבק הלאומי קודם לכל נושא אחר, אפילו למאבק המעמדי. גם הם היו ערים להתעוררות הלאומיות הערבית בארץ והוטרדו מההתבטאויות הלאומיות והאנטי-ציוניות של דוברים ערבים למיניהם, אך לטענת הדוברים הספרדים הם לא ייחסו לעניין את החשיבות הנדרשת ואף הזניחו את הטיפול ב"שאלה הערבית". את מקומו של הדיון בשאלת היחסים עם הערבים תפס העיסוק בעבודה העברית וב"כיבוש העבודה", רעיון שהיה רכיב מרכזי בתפיסתם את מימוש הפרויקט הציוני, ובכך קדם הדיון הלאומי לדיון בסולידריות המעמדית. בכך למעשה הודרו הערבים מהדמיון של חיים משותפים בארץ.

עבודה עברית היא מהות הציונות, טען יעקב זרובבל, חבר מערכת עיתון האחדות וממנהיגי מפלגת פועלי ציון, מעל דפי עיתונו ב-1912, והיא הדרך היחידה להפוך את העם היהודי לעם עצמאי (זרובבל 1912). במקום אחר טען כי העבודה העברית היא התנאי לקיום החברה היהודית וכי על היהודים בארץ ישראל להחליט אם ברצונם לייסד חברה חדשה שתהיה מבוססת על יסודות של עבודה ופרודוקטיביות (זרובבל 1912א). מובן שבאים כאן לידי ביטוי המתח והניגוד בין העבר הגלוי היהודי, התלות באחר וחוסר הפרודוקטיביות, לבין הפרויקט הציוני ודמות היהודי היצרני; וכן השאלה הלאומית והמאבק בין הפועל הערבי המתחרה ובין הפועל היהודי.¹⁹ כפי שטוען יוסף גורני, הכוונה הייתה להפריד תחילה בין שני שוקי העבודה, ורק לאחר ההתבססות הלאומית של היהודים לפתח יחסים עם הקהילה הערבית בפלסטין. סולידריות מעמדית תבוא אפוא לאחר התבססות לאומית בארץ (גורני 1985, 91).

"השאלה הערבית" העסיקה מאוד את הכותבים בעיתון החרות, נציגי האינטליגנציה הספרדית. בכתבתם ניכרת זהותם המורכבת, כציונים וכעות'מאנים נלהבים, והם זיהו את כוחה והשפעתה של התנועה הלאומית בפלסטין. הם דנו

טלמון כי הציונות שלה חסרה רכיבים מעשיים, ולעומת זאת היא התמקדה באלמנטים תרבותיים כדוגמת השפה העברית ככלי לאחדות לאומית. ראו מורג'טלמון 1989, 46-40. אני חולקת על תפיסתה בעניין זה וטוענת כי לציונות "הספרדית" היה בהחלט חזון מעשי אשר לציונות בארץ.

19. עוד על שאלת העבודה העברית ומרכזיותה ברעיון הציוני ראו גורני 1985, 78-91; שטרנהל 1995, 26-28; Shafir 1989, 60.

בדרכים להשפיע על הערכים ולשכנעם בכוונות האמתיות של התנועה הציונית ובתרומה שהיא יכולה לתרום לפיתוח הארץ, ובמקביל הם גם חתרו לשותפות יהודית-ערבית, שותפות שנתפסה בעיניהם חיונית להצלחת החיים היהודיים בארץ. לא אחת נשמעה מעל דפי החרות ביקורת על "העסקנים מיפו" שלא השכילו להבין את ההתפתחויות האמתיות בתנועה הלאומית הערבית ולא הצליחו לאחד את היהודים בארץ לכלל קולקטיב אחד. השותפים הפוטנציאליים לחיים בארץ הם המוסלמים, טענו בהחרות, ולא הנוצרים שמסיתים את הערכים נגד היהודים. אחד הרעיונות המרכזיים שהועלו בהחרות היה להוציא לאור עיתון יהודי-ערבי כדי להשפיע באמצעותו על הערכים ולהביא לידיעתם את כוונותיה האמתיות של התנועה הציונית. אחת הדמויות הפעילות בדיון הזה היה ד"ר נסים מלול, שדיבר על הצורך ללמוד ערבית כדי להיטמע באנשי הארץ (מלול 1913). הקישור בין ידיעת השפה הערבית ובין החיים המשותפים בארץ לא היה ייחודי למלול. ביקורת על האשכנזים ועל "העסקנים הפוליטיים" - שאינם יודעים את שפת הארץ, אינם מודעים להתפתחויות הפוליטיות בקרב הערכים, ואינם דואגים די הצורך לאחדות היישוב היהודי בארץ - נשמעה פעמים רבות מעל דפי העיתון (ראו לדוגמה החרות 1913א; 1913ב). הדאגה ליחסים עם הערכים אף הולידה התארגנות ייחודית בשם "אגודת המגן", אשר שמה לה למטרה להגן "בכל האמצעים הכשרים" על מעמד היהודים בארץ ולחזק את הקשרים בין היהודים לשאר תושבי הארץ ולשלטון העות'מאני. כפי שכתב אברהם אלמליח במסמך הייסוד של "המגן": "ארצם-ארצנו, המולדת המשותפת"²⁰. הקיום היהודי בארץ קשור בקיום הערבי, ושיתוף הפעולה עם הערכים, ובמיוחד עם המוסלמים, נתפס כחיוני לשגשוג הארץ, ומתוך כך גם לשגשוגה של האימפריה.

ומה באשר לתפיסת הציונות של הספרדים לעומת זו של אנשי העלייה השנייה? אסתר בנבאסה טוענת כי אין לדבר על ציונות בלשון יחיד, אלא בלשון רבים ("Zionisms"), ויש להבחין בין גישות ותפיסות שונות של האידיאולוגיה הציונית (Benbassa 1992, 115). האם הציונות של הספרדים הייתה "ציונות עות'מאנית", כפי שטוענת מישל קמפוס (Campos 2003, 301-302; 2005, 461-483)? ייתכן, אם כי גם אנשי העלייה השנייה תפסו את האימפריה העות'מאנית כגורם חשוב ומרכזי. אני מציעה את ההבחנה בין "ציונות מכילה" ל"ציונות מדירה". "ציונות מכילה" מתייחסת לתפיסתה הציונית של האינטליגנציה הספרדית שהצגתי כאן בקיצור. ציונות זו הייתה רגישה יותר לתנאים המיוחדים בארץ ולמתח הלאומי המתגבר, וראתה בערכים שותפים פוטנציאליים לחיים בארץ. הנאמנות לאימפריה העות'מאנית והנתינות האימפריאלית שיחקו תפקיד מרכזי בתפיסה זו. התפיסה הנגדית, "הציונות המדירה", אפיינה לדעתי את השיח של מנהיגות העלייה השנייה,

20. מסמך הייסוד של "אגודת המגן" [1914], ארכיון עיריית תל אביב, 8/729/5235. ראו גם הדיון אצל שלוש 1931, 166-170; Campos 2003, 354-355.

שתפסו את המאבק הלאומי כקודם בחשיבותו לכל מאבק אחר, ואפילו למאבק הפועלי, ובכך הדירו את הערבים מהדיון על עתיד הארץ בשלב זה.

עבור אליעזר בן־יהודה הפכו השאלה הערבית וההתקפות על הציונות בעיתונות הערבית לדאגה מרכזית בעיקר לאחר מהפכת 1908. המתח הלאומי, כפי שבא לידי ביטוי בעיתונים הערבים פלסטין ואל־כרמל, האפיל מבחינתו על המאבקים האחרים של היישוב היהודי בארץ, ובהם גם המאבק בין היישוב הישן ליישוב החדש (Rubin 2005, 57-58). במציאות קונפליקטואלית זו, שבה הערבים מנצלים לטענתו כל הזדמנות לתקוף את היהודים במסווה של מתקפות על התנועה הציונית, האימפריה העות'מאנית היא שצריכה לשמש בוררת בין האומות שתחת חסותה. בן־יהודה ביקש להציג את הפעילות הערבית כפעילות בדלנית המסכנת את שלמות האימפריה וטען כאמור כי רק על ידי הפגנת נאמנות של היהודים לאימפריה יופגו החששות שלציונות יש כוונות בדלנות. ואולם הוא טען כי למרות ביטויי האיבה מצד הערבים, ואולי דווקא בגללם, יש צורך להסדיר את היחסים עם הערבים בארץ ולחתור להבנה ולפשרה עמם. גם הוא, כמו הספרדים, הבחין בין מוסלמים לנוצרים וטען כי המוסלמים אינם באמת אויבים ליהודים. הוא אף יזם כמה מפגשים בין יהודים לערבים והשתתף בהם בעצמו; מפגשים אלו הבשילו לכדי מפגש פומבי בין נציגי שתי הקהילות בנובמבר 1914, אך למפגש יוצא דופן זה, שנדונו בו היחסים בין יהודים לערבים וחשיבות ההתעת'מנות כמפתח לקרבה, לא היה המשך בשל פרוץ המלחמה (לנג 2008, 626-629).

בהקשר זה יש לציין את ביקורתו של בן־יהודה על מדיניות התנועה הציונית ועל אנשי העלייה השנייה, אשר זלזלו לדעתו בחשיבות ההתעת'מנות ובגיוס לצבא והזינו בכך את טענות הערבים בדבר אנטי־פטריוטיזם של התנועה הציונית; וכמו המנהיגות הספרדית טען גם בן־יהודה כי מרכזיותו של עקרון "כיבוש העבודה", הערפת הפועלים היהודים, תורמת אף היא להחרפת המתח הלאומי בין יהודים לערבים בארץ (שם, 623-624, 659-668).²¹ ואולם חצי הביקורת של בן־יהודה הופנו גם כנגד חלקים מהמנהיגות הספרדית, במיוחד בנוגע לשאלת ייסודו של עיתון יהודי־ערבי והקמת אגודת "המגן" שנזכרו לעיל. בהקשר זה טען בן־יהודה כי מויאל, מלול וחבריהם מטיפים ללאומיות רומנטית יהודית־ספרדית אשר תתרום להתבוללותם של היהודים הספרדים בחברה הערבית (שם, 624-625).²² אפשר לראות אפוא כיצד השאלות הקשורות להתעת'מנות, לציונות וליחס לערבים כרוכות זו בזו, ואף חושפות את המתחים והפילוגים שבין קבוצות שונות ביישוב היהודי של שלהי התקופה העות'מאנית.

21. וכמובן גם להחרפת האיבה בין פועלי העלייה השנייה לאנשי המושבות.
22. יש לציין בהקשר זה כי למרות ביקורתו על מויאל ומלול, בן־יהודה עצמו תמך בייסוד עיתון יהודי בערבית.

ההתעת'מנות, הציונות והאימפריה

שלוש מגמות ההתעת'מנות שנסקרו למעלה, על כל הדמיון והשוני שביניהן, יצאו מנקודת הנחה שבתנאים ההיסטוריים שנוצרו לאחר מהפכת 1908 הייתה האימפריה העות'מאנית המסגרת המארגנת הטובה ביותר למימוש הלאומי של היישוב היהודי בארץ ישראל. הקריאות להתעת'מנות, שנבעו ממניעים שונים ומרגעים היסטוריים שונים במקצת (התאזרחות דחופה עם פרוץ המלחמה לעומת הקריאות המוקדמות להתעת'מנות של בן-יהודה והמנהיגות הספרדית), הרגישו את חיוניותה של האזרחות העות'מאנית לכיסוס היישוב היהודי בארץ. ואולם לא כל המגמות הללו הציעו תוכנית מדויקת של מימוש הלאומיות היהודית בארץ. בן-גוריון ובן-צבי תפסו את היישוב הארץ-ישראלי כחלק מהאימפריה העות'מאנית, חלק נאמן לה הממלא את חובותיו האזרחיות באימפריה רבת-הלאומים. אמנם מהות היישוב היהודי בארץ ישראל היא פעילות עברית-לאומית וכל התיישבות בארץ נושאת חותם לאומי; אולם, לטענת בן-גוריון, אין הדבר סותר את האינטרסים הממלכתיים, שכן מבחינה פוליטית היישוב היהודי (העברי) הוא קיבוץ אזרחי עות'מאני וחלק אינטגרלי מטורקיה (בן-גוריון 1931, 6-7). כפי שטוען ישראל ברטל, עבור בן-גוריון ובן-צבי עתיד היישוב היהודי בארץ היה קשור בקיומה של מדינה רב-לאומית. תפיסתם את היישוב היהודי כישות לאומית במהותה, השואפת לאוטונומיה טריטוריאלית במסגרת האימפריה, משלבת את התפיסה הציונית האוטונומיסטית ואת התפיסה הטריטוריאליסטית (ברטל 2007, 165-169). האימפריה העות'מאנית מרכזית כמובן גם בתפיסתם של הספרדים, אך אלה לא הציגו משנה סדורה וחזון של דמותה הפוליטית-מדינית של הארץ (בצלאל 2007, 400). קרוב לוודאי שגם הם ראו במסגרת האימפריאלית מסגרת-על שתאפשר את קיומו של היישוב היהודי בארץ. בן-יהודה סבר שהיישוב היהודי (הישות היהודית-עברית) חייב להשתלב פוליטית במרחב הערבי, ולחיות בו לצד ישויות דומות בחסות אימפריאלית, מתוך הגנה על זכויותיו הלאומיות (לנג 2008, 626). ואולם מה דינם של בני הארץ הערבים, שהיו רוב האוכלוסייה בארץ, על פי גישות אלו? לתפיסתו של בן-גוריון, אף על פי שהערבים היו רוב בני הארץ (על פי בן-גוריון, בשנת 1915 חיו בארץ כ-500 אלף מוסלמים, מאה אלף נוצרים ותשעים אלף יהודים), "ארץ ישראל היא עכשיו שוממה וחרבה למחצה, והאלמנט הערבי המועט אינו מסוגל להחיות את הארץ ולהקים את חורבותיה. [...] הערבי אינו מוכשר לעבודה מתוקנת ואינו יודע להפיק מעבודתו את התועלת האפשרית. [...] הארץ עודה מחכה לעם קולטורי, חרוץ, עשיר בכוחות חומריים ורוחניים המזוין בנשק המדע והתכניקה המודרנית שיבוא להיאחז בה" (בן-גוריון 1931, 7-8). כוונת היישוב היהודי ומטרתו אינן מנוגדות לאלו של היישוב הערבי בארץ. היישוב היהודי אינו מתכוון לנשל את הערבים מאדמתם או לדחוק אותם ממנה, אלא להחיות את הארץ, לממש את פוטנציאל ההתיישבות בה ולהפיק ממנה את מרב התועלת הכלכלית. ההתיישבות היהודית תחיה אפוא את הארץ ואת יושביה, היהודים והערבים כאחד,

ו"תציל את הישוב הערכי מדחקותו הכלכלית, תרוממהו משפלותו החברתית, ותחלצהו מהתנוונות גופנית ומוסרית" (שם, 8-9). הארץ תיכבש על ידי בנייתה, מסיים בן-גוריון ואומר (שם, 12). למרות התכחשותו לנישול הכרוך בפרויקט הציוני, הנימה הקולוניאליסטית מובלעת בדבריו. הספרדים, כאמור, הציגו תפיסה פייסנית וכוללנית יותר כלפי הערבים. הנימה היהירה והמתנשאת שמאפיינת את הכתיבה של בן-גוריון לא פסחה גם עליהם, כפי שהזכרתי למעלה, אך לטעמי הם עדיין נתנו משקל רב יותר למרכזיות של שאלת היחסים בין היהודים לערבים בארץ ולצורך הדחוף בהסדרתם. אותה נימה פייסנית ניכרת גם אצל בן-יהודה.

שאלת ההתעת'מנות והנאמנות לאימפריה פותחת לפנינו פתח לדיון רחב יותר, החורג מהגבולות של מקרה הבוחן הארץ-ישראלי. מעניין לציין בהקשר זה כי באותה תקופה עמדה שאלת ההתאזרחות על הפרק גם בהקשרים לאומיים אחרים. כ־1912, בעקבות המלחמה בין האימפריה העות'מאנית לאיטליה, התעוררה באימפריה "השאלה האיטלקית", ותושביה בעלי הנתיונות האיטלקית, רבים מהם יהודים, גורשו ממנה. הדרך להימנע מגירוש הייתה אימוץ הנתיונות העות'מאנית, פתרון שהיה עשוי להיות רלוונטי במיוחד ליהודים האיטלקים.²³ מקרה שונה מאוד הוא קבוצת הלבנטינים, נוצרים קתולים בני לאומים אחרים (ובהם איטלקים, צרפתים, יוונים, גרמנים ובריטים) שחיו באיסטנבול ובאיזמיר מאות בשנים. הם לא היו נתינים עות'מאנים, אך נהנו מזכויות הקפיטולציות ומהגנתן של מדינות שונות אף שלא היו אזרחיהן. עם ביטול הקפיטולציות ב־1914 ניתנה להם הבררה להתעת'מ'ן או לעזוב את האימפריה. מעטים בחרו באפשרות הראשונה ורובם אימצו את האזרחות הצרפתית או האיטלקית ועזבו את תחומי האימפריה (Schmitt 2005).

בהקשר הארץ-ישראלי שאלת ההתעת'מנות ממחישה את מורכבות היחסים שבין האימפריה לתנועה הציונית וכן את מגוון התפיסות הציוניות שרווחו בישוב היהודי בארץ בעת ההיא. שאלה זו מקשרת בין נושא האזרחות האימפריאלית לשאלת הקיום הלאומי במסגרת אימפריה רב-לאומית, מבחינה בין אזרחות לזהות לאומית ומחדדת את ההבחנות בין חלקים שונים בישוב היהודי בכל הנוגע לעתיד היחסים בין יהודים לערבים בארץ. יתר על כן, באמצעות הדיון בשאלה זו ניתן לאתר מתחים נוספים במטריצת היחסים המורכבת שבין הקבוצות שחיו ופעלו בארץ, כפי שבאו לידי ביטוי בכתיבתם הביקורתית של כמה מהכותבים הספרדים ושל בן-יהודה על המנהיגות הציונית, "העסקנים מיפן", ועל עמדתם בשאלת ההתעת'מנות והיחסים עם הערבים בני הארץ.

ולסיום, למרות מראית העין של נאמנות מוחלטת לאימפריה העות'מאנית, גם בתקופת המשבר של מלחמת העולם הראשונה, מעניין לראות כבר אז את ניצניה של מעורבות אימפריאלית אחרת, של ארצות הברית, במתרחש בפלסטין/ארץ ישראל. מעורבות זו החלה להיות ניכרת עוד בימי המלחמה, בפעולות הסיוע

23. ידיעה שהופיעה בהאחדות, 4.6.1912, עמ' 6-8.

בהנהגת הקונסול האמריקני ד"ר אוטיס גלייזברוק ואחרים (שהוזכרו למעלה), סיוע שיועד בחלקו לקהילה היהודית ובחלקו לכלל תושבי פלסטין. המעורבות האמריקנית בתחום הדיפלומטי-מדיני באה לידי ביטוי מיד לאחר סיום המלחמה בדמותה של ועדת קינג-קריין (King-Crane Committee), שבאה לאזור בקיץ 1919 בשליחות הנשיא וילסון וביקשה לכרוך את החלופות והשאיפות הפוליטיות השונות של מגוון הקהילות בפרובינציות הערביות העות'מאניות לשעבר (Jacobson 2013). צומת הדרכים הזה של שלהי התקופה העות'מאנית, לפני תחילת המעורבות הקולוניאלית הבריטית באזורנו, מאפשר התבוננות מורכבת יותר במגוון השאלות הללו.

רשימת המקורות

- אלבוחר, שלמה, 2002. **הזדהות, הסתגלות והסתייגות: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי 1918-1948**, ירושלים: הספריה הציונית. אלישר, יעקב, 1980. **לחיות עם יהודים**, ירושלים: י' מרכוס.
- בן-גוריון, דוד, 1914א. "ביטול הקפיטולציון", **האחדות** 44-45, 20.9.1914, עמ' 12. —, 1914ב. "הכשרה אזרחית", **האחדות** 8-9, 7.12.1914. —, 1931. **אנחנו ושכנינו**, תל אביב: דבר.
- בן-יהודה, אליעזר, 1909א. "להלכה ולמעשה", **הצבי**, 5.1.1909, עמ' 1-2. —, 1909ב. "יהודים, היו עותומנים!", **הצבי**, 12.1.1909, עמ' 1-2. —, 1909ג. "עותומנים" ("שלשה דברים"), **הצבי**, 21.1.1909, עמ' 1-2. —, 1943. **כל כתבי אליעזר בן יהודה**, א: החלום ושברו, ירושלים: בן-יהודה - הוצאה לאור.
- בן עטר, חיים, 1914. "הצורך בנתינות עות'מאנית", **החרות**, 2.4.1914. בן-צבי, יצחק, 1950. **פועלי ציון בעליה השניה**, תל אביב: מפלגת פועלי ארץ ישראל. בצלאל, יצחק, 2007. **נולדתם ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ברזוהר, מיכאל, 1975. **בן גוריון - ביוגרפיה**, ירושלים: כתר. ברזולי [יהושע], 1909. "מעט מתנוות", **הצבי**, 27.1.1909, עמ' 1.
- ברטל, ישראל, 2007. "מ'ארץ הקודש' ל'ארץ היסטורית': אוטונומיזם' ציוני בראשית המאה העשרים", **קוץ וכדווי: "עם" ו"ארץ" בלאומיות היהודית**, תל אביב: עם עובד, עמ' 152-169.
- גורני, יוסף, 1985. **השאלה הערבית והבעיה היהודית**, תל אביב: עם עובד. **האחדות**, 1914א. "השקפה מקומית", **האחדות**, 7.12.1914. —, 1914ב. "מענייני ההתעת'מנות", **האחדות** 11-12, 30.12.1914, עמ' 41-44. **החרות**, 1913א. "התכוננו למחר!", **החרות**, 1.8.1913. —, 1913ב. "זו לא העת!", **החרות**, 8.8.1913. —, 1913ג. "הישוב העברי בפלשתינה", **החרות**, 17-19.9.1913. —, 1915א. "בושנו כי עזבנו את הארץ", **החרות**, 3.1.1915. —, 1915ב. "אל תחמיצו את השעה", **החרות**, 17.5.1915. —, 1908א. "היום הגדול", **הצבי**, 17.12.1908. —, 1908ב. "יום יום: היום הגדול", **הצבי**, 18.12.1908.

- , 1908ג. "לפני הפתיחה", **הצבי**, 23.12.1908.
 זרובבל, יעקב, 1912א. "לגבי התנאים של העבודה", **האחדות** 20.
 —, 1912ב. "הרעיון והמעשה", **האחדות** 24.
 טבת, שבתאי, 1977. **קנאת דוד: חיי דוד בן גוריון**, תל אביב: שוקן.
 יהושע, יעקב, 1977. **ירושלים תמול שלשום: פרקי הווי, א-ג**, ירושלים: ראובן מס.
 לנג, יוסף, 2008. **דבר עברית! חיי אליעזר בן יהודה**, ב, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
 מורג-טלמון, פנינה, 1989. "מקומה של הציונות בתודעתם של בני עדת הספרדים בירושלים בשלהי המאה התשע-עשרה", חגית לבסקי (עורכת), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 35-46.
 מלול, נסים, 1913. "מצבנו בארץ", **החרות**, 19.6.1913-17.
 ענתבי, אלברט, ודוד ילין, 1915. "אל אחינו היהודים!", **החרות**, 3.5.1915, עמ' 1.
 פרימן, י', 1908. "שאלת הבחירות לבית מורשי העם", **הצבי**, 2.10.1908, עמ' 2.
 שטרנהל, זאב, 1995. **בנין אומה או תקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940**, תל אביב: עם עובד.
 שלוש, יוסף אליהו, 1931. **פרשת חיי, 1870-1930**, תל אביב: [חמו"ל].

- Ballobar, Atonio de la Cierva Lewita, Conde de, 2011. *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, ed. Eduardo Manzano Moreno and Roberto Mazza, London: IB Tauris.
- Benbassa, Esther, 1992. "Zionism and the Politics of Coalitions in the Ottoman Jewish Communities in the Early Twentieth Century," in Aron Rodrigue (ed.), *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 225-251.
- Ben-Bassat, Yuval, 2009. "Rethinking the Concept of Ottomanization: The Yishuv in the Aftermath of the Young Turk Revolution of 1908," *Middle Eastern Studies* 45(3), pp.461-475.
- Campos, Michelle, 2003. "A 'Shared Homeland' and Its Boundaries: Empire, Citizenship and the Origins of Sectarianism in Late Ottoman Palestine, 1908-1913," Ph.D. dissertation, Stanford University.
- , 2005. "Between 'Beloved Ottomania' and 'The Land of Israel': The Struggle over Ottomanism and Zionism among Palestine's Sephardi Jews, 1908-1913," *International Journal of Middle East Studies* 37(4), pp. 461-483.
- Jacobson, Abigail, 2011. *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule*, Syracuse: Syracuse University Press.
- , 2013. "American 'Welfare Politics': American Involvement in Jerusalem during World War I," *Israel Studies* 18, 1 (Spring), pp. 56-76.
- Rubin, Avshalom, 2005. "Jewish Nationalist, Ottoman Citizen: Zionism, Ottomanism, and Modernity in the Writings of Eliezer Ben-Yehudah, 1881-1914," M.A. Dissertation, University of Chicago (unpublished).
- Schmitt, Oliver, 2005. *Levantiner: Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert"*, München: Oldenburg.
- Shafir, Gershon, 1989. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.